

بررسی انتقادی برخی گزینش‌ها و پیشنهادهای فروزانفر در متن مصحح کلیات شمس

امیر سلطان محمدی*

چکیده

بی‌شک غزلیات شمس، اثر گران‌سنگ مولانا، یکی از بی‌بدیل‌ترین آثار عرفانی جهان است که برخلاف مثنوی جایگاه پژوهشی خود را آن‌گونه که باید، در نیافته است. پس از طبع فروزانفر اصولاً پژوهش‌ها و آثاری که به لحاظ متنی روی این اثر صورت گرفت، از دل آن برگرفته شد. اگر هم تصحیحی انجام شد، به هیچ وجه هم‌بالای اثر مصحح فروزانفر نشد. اثری که گویا با بررسی نسخ بیشتر و تبارشناسی آن‌ها نیاز به پژوهش‌های گسترده‌تری دارد تا طبعی شایسته‌ی آن ارائه شود. تصحیح فروزانفر با وجود اینکه یکی از بی‌نظیرترین نمونه‌های تصحیح در ادب فارسی است و محصول کاری تقریباً جمعی است؛ اما خالی از ایراد نیست. ایرادهای این تصحیح جدای از بحث نسخه‌شناختی و چگونگی بهره‌وری از نسخ (روش تصحیح) در دو دسته می‌گنجد: دسته‌ی اول معطوف به گزینش‌های فروزانفر است. بی‌توجهی فروزانفر به برخی از زیرساخت‌های مضمون-ساز مانند زیرساخت‌های روایی و تصویری باعث گزینش‌های غلط در برخی از موارد شده است. از قضا گزینش غلط معنای بیت را نیز فاسد و مهمل گردانیده است. توجه به نسخه‌بدل‌ها و جوهی را پیش رو می‌گذارد که با توجه به بررسی‌های جانبی اصالتی بیشتر نسبت به وجه موردگزینش فروزانفر دارد و معنا و فضای بیت را ایضاً می‌بخشد. در برخی موارد نیز فروزانفر مواردی را که مهمل و سقیم هست، با نشانه‌ی «ظ» که گویا حدس ایشان یا نسخی معرفی نشده است، پانوشت گردانیده است که شایسته‌ی بررسی

* دانش‌آموخته دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان و مجری طرح پی‌اس‌کترای کرسی مولوی پژوهی وابسته به صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور soltanmohamadi.amir@yahoo.com

است. دسته‌ی دوم ایرادات که در نگاه اول ایرادات تصحیحی می‌نماید، در حالی که بیشتر مطبعی و حتی نگارشی است و چندان محل توجه این پژوهش نیست. **واژه‌های کلیدی:** تصحیح، تصویر، فروزانفر، کلیات شمس، متون روایی.

۱. مقدمه

تمامی علوم جانبی ادبیات آن‌گاه نتیجه‌ی پسندیده و درخور حاصل می‌کند که متن پیراسته و شایگان از آثار ادبی حاصل شود. متن پیراسته نیز وقتی حاصل می‌شود که در زمینه‌ی نسخه‌پژوهی و تصحیح، تحقیق و پژوهشی اصیل حاصل شود. این فرآورده، ماده‌ی خام تمام پژوهش‌های بعدی و عیار آن پژوهش‌ها معطوف به این تصحیح خواهد بود؛ از این رو نسخه‌شناسی و متن‌شناسی در اولویت پژوهش‌های ادبی است. در پهنه‌ی ادب فارسی گاه برخی از تصحیح‌ها به دلیل جامعیت مُصحِحِ اثر ماندگار بوده؛ اما خالی از کاستی نبوده است. یکی از این نمونه‌ی تصحیح‌ها، تصحیح کلیات شمس با تحقیقات پیرامونی آن از بدیع‌الزمان فروزانفر است. تسلط فروزانفر بر علوم دینی، عرفان و مبان‌ی و مضامین ادبی باعث شده یکی از بهترین نمونه‌های تصحیح در پهنه‌ی ادبیات فارسی موجودیت پیدا کند. همکاری یزدگردی، همراهی کریمان و محبوب امتیاز دیگری برای این تصحیح به شمار می‌رفت؛ اما ضعف باصره، بیماری‌ها و اشغال متواتر فروزانفر و همراهان او به طبع این پژوهش سترگ را تحت‌تأثیر قرار داده است. نگارنده می‌انگارد این ضعف و فتورها در فضای طبع و چاپ (جدای ایرادات تصحیحی) هم بی‌تأثیر نبوده و ایرادهای طبعی زیادی در این طبع راه پیدا کرده و مشکلات متن را مضاعف گردانیده است؛ البته این فرض منوط بر آن خواهد بود که آن‌ها را ایرادهای تصحیحی مفروض نداریم. شفیع‌ی‌کدکنی در مقدمه‌ی خود در باب موارد تصحیح قیاسی از بیت زیر یاد می‌کند که به اعتقاد نگارنده از مواردی است که دچار ایراد طبعی شده است:

من شادمان چون ماه نو تو جان‌فزا چو جاه نو
وی در غم تو ماه نو چون من دو تا آویخته

شفیعی کدکنی به جای ماه نو و وجه شاه نو را پیشنهاد داده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۳۹) چند مورد زیر نیز باید از همین موارد باشد و بعید است که فروزانفر به آن‌ها بی‌توجه بوده باشد و گویا در چاپخانه این تحریفات حادث شده است:

عقلم برفت از جا باقیش را تو فرما ای از درت نرفته کس از ناامید و غایب

(مولوی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۸۷)

از آنجاکه وجه غایب پیش‌تر در موضع قافیه بوده است و نسخه‌بدلی هم برای آن نیست، بی‌شک باید وجه درست را خایب مفروض بداریم و آن را ایراد طبعی بدانیم. در بیت زیر:

تو را ای دوست من چون یار غارم سری در غار کن کین غار چو نست

(همان: ۲۱۳)

به دلیل نبودن نسخه بدل باید به جای وجه نامفهوم غار، وجه یار جای‌گزین شود. یا در

بیت

هیچ مگو و کف مکن سر مگشای دیگ را نیک بجوش و صبر کن زانک همی‌پرانمت

(همان: ۱۹۵)

باید به جای وجه معلول همی‌پرانمت وجه پزانمت باشد. این موارد که نمونه‌ی اندکی از بسیار است، باید غلط طبعی تلقی شود و شاید اطلاق تصحیح قیاسی بدان چندان صحیح نباشد؛ ایرادهایی که البته متن مصحح فروزانفر را خدشه‌دار کرده و شایسته‌ی تحقیق است. حتی بیت زیر که در طبع فروزانفر کاملاً نامفهوم می‌نماید و در چاپ‌هایی که از روی نسخه‌ی فروزانفر کپی‌برداری شده نیز ورود کرده است: